

La comarca dels Ports

Centre d'Estudis dels Ports (coord.)

Col·lecció «Biblioteca de les aules»
Minor, 36

LA COMARCA DELS PORTS

CENTRE D'ESTUDIS DELS PORTS
(coord.)

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT JAUME I. Dades catalogàfiques

Noms: Centre d'Estudis dels Ports, editor literari | Universitat Jaume I. Publicacions, entitat editora | Castelló de la Plana (Província). Diputació, entitat editora

Títol: La Comarca dels Ports / Centre d'Estudis dels Ports (coord.)

Descripció: Castelló de la Plana : Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions : Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, [2024] | Col·lecció: Biblioteca de les aules. Minor ; 36 | Inclou bibliografia

Identificadors: ISBN 978-84-10349-22-3 (paper) | ISBN 978-84-10349-23-0 (pdf) | ISBN 978-84-10349-24-7 (ePub)

Matèries: Ports, Els (Comunitat Valenciana)

Classificació: CDU 908(460.311 Ports) | THEMA GTM 1DSE-ES-TB

Publicacions de la Universitat Jaume I és una editorial membre de l'UNE, cosa que en garanteix la difusió i comercialització de les obres en els àmbits nacional i internacional. www.une.es.

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat d'excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

© Del text: els autors i les autores, 2024

© Il·lustració de la coberta: Julio Carbó

© De la present edició: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2024
Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, 2024

Coordinació de l'edició: M. Carme Pinyana i Gari

Imprimeix: Servei Gràfic i Digital de la Diputació de Castelló

ISBN paper: 978-84-10349-22-3

ISBN pdf: 978-84-10349-23-0

ISBN ePub: 978-84-10349-24-7

Dipòsit legal: CS 886-2024

DOI: <http://dx.doi.org/10.6035/Biblio.Aules.Minor.36>

ÍNDIX

PRESENTACIÓ

RAFAEL SERRET	9
---------------------	---

EL MEDI 13

CARLES RIPOLLÉS	
Geografia	15

RAMON SALAS ET AL.	
Geologia de la comarca dels Ports	25

LORENZO BOIX	
Climatologia	49

JACINT CERDÀ	
Biodiversitat	61

SARA GARGALLO I GUILLERMO MIRÓ	
Medi ambient	73

EL PASSAT 95

JOSÉ MIGUEL GASULLA	
Paleontologia: les espècies noves dels Ports	97

RAMIRO PÉREZ	
La prehistòria a la comarca dels Ports	123

FERRAN ARASA	
De la protohistòria al món visigòtic	153

VICENT ROYO	
Història medieval	175
CARLES RIPOLLÉS	
Història moderna i contemporània	189
PABLO ALTABA	
Perspectives sobre el paisatge i el patrimoni arquitectònic a la comarca dels Ports	213
LES PERSONES	229
CARLES JOVANÍ	
Demografia	231
XELO GARCIA, NEL·LO MONFORT I VIOLA CASSETTI	
Salut	251
JORDI MARÍN	
Apunts d'educació als Ports	273
VIOLETA TENA	
Associacionisme	287
ERNEST QUEROL	
Llengua	301
LES ACCIONS	327
JOSEP LLUÍS CARBÓ	
Economia	329
VICENT ESCRIVÀ	
Agricultura i ramaderia	361
MÒNICA SEGURA	
Turisme	369

LES OBRES.....	393
PILAR DOLZ	
Sense anar més lluny: el sistema de l'art a la comarca dels Ports	395
JULIO MONFORT	
Els masos, un patrimoni amenaçat	413
LLUÍS MESEGUER	
Literatura. Els Ports de Morella: comarca i literatura	429
LLUÍS GARGALLO	
Gastronomia: el repte de mantenir les nostres receptes	459
JULIÀ PASTOR	
Les festes a la comarca dels Ports	467
CARME FERRER	
Etnografia	485
BIOGRAFIES DELS AUTORS	519

PRESENTACIÓ

Començava l'any 1995 amb un bon regal: el Grup d'Estudis dels Ports acabava de publicar el llibre *La comarca dels Ports*. Coordinat per l'inesgotable Ernest Querol i escrit per diferents autors ens proporcionava una excel·lent eina per conèixer la comarca i tancava, ara sí, l'estèril polèmica de la denominació comarcal i així eixia guanyant la tradició històrica. El Maestrat històric se'n beneficiava, és a dir, els pobles que havien estat sota la jurisdicció del mestre de l'Orde de Montesa, al nord de la província de Castelló, constitueixen avui dia les comarques de l'Alt i Baix Maestrat. Els Ports i la Tinença de Benifassà mai no havien estat sota aquesta jurisdicció i, per tant, no hi pertanyen. Així mateix, la Tinença tot i que va ser un feu de l'abat del convent de Santa Maria de Benifassà, ja des d'abans de la conquesta se la situava dins dels límits del castell de Morella i pot encabir-se perfectament dins de la comarca dels Ports. I així és tractada en aquest primer llibre de la comarca.

Més endavant, a les acaballes de 2022, per fi, Vilafranca ha estat incorporada *oficialment* dins de la comarca dels Ports. El camí ha estat llarg, però també ho ha estat la constància de la gent vilafranquina que no ha parat de demanar-ho i, a més, ha organitzat l'Aplec dels Ports en cada una de les seues rodes comarcals, sempre en primera fila.

El dissabte 7 de gener de 2023 l'Ajuntament de Morella va concedir la Creu de Santa Llúcia al Centre d'Estudis dels Ports i als Ports Futbol Club. Dues entitats i un mateix nom. Definitivament, Morella ha fet de capital i ha honorat la comarca, i així ha de ser. Vint anys abans, el 2003 es constituïa el Centre d'Estudis dels Ports, però, en realitat, era la culminació de tot un camí iniciat en l'època de la transició, quan es va lluitar per la recuperació del nom de la comarca i la voluntat de ser-ne i de defensar la nostra cultura i la nostra llengua. Ho podem veure a través dels aplecs, les diverses èpoques de la revista *Els Ports*, la constitució

de l'Associació Cultural Els Ports, una secció de la qual va ser el Grup d'Estudis dels Ports. Des de 1983 es va refundar l'entitat amb el nom d'Associació Cultural i Comissió de Normalització Lingüística dels Ports (ACINP). La revista *Au!*, el Concurs Literari Vint-i-cinc d'Abril, la publicació del llibre *La comarca dels Ports*, el Primer Congrés dels Ports dins el marc de la XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, la *Guia bibliogràfica dels Ports* i l'organització del Seminari de Lluís Vicent Aracil són algunes mostres del persistent treball que s'ha portat a terme. A més, des del 2015, s'hi ha incorporat el col·lectiu Els Ports en Moviment que li ha donat eixe matís reivindicatiu tan necessari per preservar la comarca enfront de les agressions que posen en perill el nostre patrimoni cultural i ecològic. També des del 2015 es porta a terme la publicació *Papers dels Ports* i des de fa quatre anys, a través d'Onada Edicions de Benicarló s'ha constituït la col·lecció biblioteca dels Ports amb sis llibres ja publicats.

Tanta activitat no ha passat desapercibuda i el dilluns 9 d'octubre de 2023 la Fundació Huguet concedia el Premi Valencià de l'Any al Centre d'Estudis dels Ports en reconeixement del seu projecte de promoció i divulgació de la cultura de la comarca dels Ports, vehiculat sempre en la nostra llengua.

Amb l'impuls i estímul que donen aquests premis, el Centre d'Estudis dels Ports s'ha proposat tornar a publicar el llibre *La comarca dels Ports* que va aparèixer l'any 1995, ara fa quasi 30 anys. Òbviament, necessitava una actualització i ara ha estat el moment oportú de fer-la. En aquesta nova versió del llibre veureu que han augmentat el nombre de capítols i temàtiques. S'han incorporat temes nous: l'etnografia, la paleontologia, la salut, l'educació, el turisme, l'associacionisme i els masos i també aspectes del patrimoni, la biodiversitat i el medi ambient, que amplifiquen l'actual coneixement de la comarca. De la mateixa manera, alguns dels autors han repetit i també se n'han incorporat de nous. Diversos són els capítols d'aquest llibre i diversos són els seus autors. Cadascú amb el seu tema i la manera d'explicar-lo. Tanmateix, no s'ha volgut obviar el vessant pedagògic que se li havia donat en l'anterior llibre. Es tracta de donar a conèixer la comarca des del rigor (i per això els articles estan fets per autors especialitzats en les diferents matèries), però de manera que la seua escriptura, necessàriament sintètica, siga un incentiu per seguir investigant i coneixent la comarca. En aquest nou llibre sobre la comarca dels Ports observem que alguns capítols no són una ampliació dels ja existents en el primer. Més aviat serien un complement necessari per obtenir una visió més calidoscòpica del tema tractat. És a dir, la lectura actual no invalidaria l'anterior, sinó que la faria necessària igualment.

Sembla que per les seues característiques atàviques la comarca dels Ports haja de romandre immutable, però tot canvia, i avui dia el paisatge agrícola i ramader és molt diferent del que havia estat secularment. La superfície cultivada a la comarca ha davallat el 73 % des de 1972. Pel que fa a la ramaderia extensiva, els ramats de cabres i ovelles també han disminuït, i ha augmentat el sector boví. Actualment, hi ha més vaques que ovelles i cabres juntes. Pel que fa a la ramaderia intensiva, aquesta ha perdut pistonada, però encara és prou abundant en porcs, aus i conills. També s'han incorporat nous elements al paisatge comarcal, els molins de vent o aerogeneradors. Els Ports concentra el 33,8 % de la potència eòlica al País Valencià, i som la principal comarca de producció d'energies renovables. Hem passat de ser una comarca bàsicament agrícola i ramadera a ser una comarca on el sector predominant és el de serveis. Julio Monfort ens diu que l'any 1940 hi havia més de set vegades més masovers que ara i que queden 684 persones en habitatge dispers enfront de les 5.015 d'abans. Pot haver-hi de l'ordre de 800 cases, entre masos, masets i cases dels xicotets nuclis de població, deshabitades i oblidades pels seus propietaris. Hi ha un abandonament d'una part molt preuada del nostre patrimoni, *els masos*. I no cal dir-ho, la pèrdua continuada de gent, el despoblament que durant el segle xx ha suposat la pèrdua del 70 % de la població dels Ports, segons apunta Carles Jovaní. Així és, som una comarca envellida i despoblada i amb una pèrdua de patrimoni material i humà alarmant. Alguns ho heu vist, altres ho heu sentit contar. Abans caminar pels nostres pobles i termes, partides i boscos, muntanyes i plans era un gaudi de colors que anaven canviant d'acord amb els canvis d'estacions i el ritme de les collites, ara els verds, ara els grocs, mentre el vent feia ondular els bancals plantats de blat o alçar la palla de les eres. La gent, al camp, treballava i cantava i per tot arreu podies trobar algú que et donava conversa. Colors, olors, veus que han desaparegut. Avui la vegetació ompli els bancals abandonats, les parets dels margens estan caient i ningú les refà. Passejar pel camp és passejar pel silenci. Des d'aquestes pàgines, les paraules de Pilar Dolz ens colpeixen i ens recorden els nostres orígens: «Denuncio l'abandó interessat, el desinterés manifest del menyspreu; conseqüentment, la pèrdua del patrimoni, que tantes mans i suors anònimes enlairaren i regaren, i que ens ha identificat durant segles. I en acabant esdevé desmemòria. I abans no arriba el futur en què, paradoxalment, ja ens hi trobem, no oblidem d'on venim, amb honor i sense vergonya».

Tanmateix, encara som una comarca viva i es poden observar uns petits brots verds en l'educació, on hi ha més oferta i ha augmentat el nombre d'alumnes.

També cal destacar els avenços en salut, amb projectes innovadors com *Alifara* i altres que fomenten la participació de la ciutadania i la col·laboració entre els diferents serveis sanitaris comarcals. Hi ha 142 associacions a la comarca. Una proporció que contrasta amb la seua reduïda població, 6.993 habitants, i on destaca la presència de les dones i associacions de dones que trenquen el tradicional paper de la dona als Ports. En aquest sentit, una bona notícia és que la taxa d'activitat de les dones a la comarca ha augmentat, trencant així la infravaloració atàvica del treball femení. Als Ports els sectors serveis i indústria estan per damunt del sector agrari. Sense cap dubte ara mateix el sector serveis n'és el motor econòmic, i també la indústria, encara que en recessió, és important. Tant de bo no es produísca el tancament de l'empresa Marie Claire a Vilafranca, i així es podria evitar el daltabaix que suposaria això per a l'economia de la comarca. Reviscolem, com deia un lema de l'Aplec, però amb respecte pel medi i pel patrimoni, i sense especulació.

Algun dia, si l'Administració vol, serem comarca amb totes les de la llei i serem els portencs els qui decidirem. Mentrestant, tota pedra fa paret i aquí en teniu una de ben gran, un nou llibre sobre la comarca, ple de saviesa, que ens la descriu en els seus diferents aspectes i ens posa al dia sobre la literatura, la gastronomia, l'art, i altres matèries ben vives als Ports.

Vicent Andrés Estellés, que ha dedicat versos a Morella i a cadascun dels pobles dels Ports, també ens parlava de pedres i amb elles omplia els versos i convé recordar-lo, encara que només siga per la seua estima a la nostra gent. Pedres que són paraules, pedres que són la gent dels Ports:

Pedres humils i rebotades, pedres,
pedres que no constaran a les cròniques,
i jo ara escric la pàl·lida memòria,
la voluntat decidida de càntic,
el fet solar, el venjatiu projecte
d'un poble antic com les pedres també.

Vicent Andrés Estellés.
Fragment del poema «Explicació», del *Llibre de les pedres*
(*Mural del País Valencià*, Llibre III)

RAFAEL SERRET SERRET

EL MEDI

GEOGRAFIA

CARLES RIPOLLÉS QUEROL

LOCALITZACIÓ I DENOMINACIÓ

La comarca dels Ports és al bell mig de la Corona d'Aragó, a l'extrem septentrional del País Valencià, tocant Catalunya per la part de Benifassà i envoltada per l'Aragó en bona part del perímetre.

El nom de la comarca és la reducció pràctica del «Vila, Aldees, Terme General i Ports de Morella» que podem trobar als documents dels arxius. A més, seguint la convenció generalitzada de no esmentar la capital en les denominacions comarcals, el nom més clàssic «els Ports de Morella» ha quedat en «els Ports» que trobem, avui sí, arreu.

No és sobrer explicar encara que, des de 1847, any en què es va crear la *Comandancia General del Maestrazgo* per a controlar millor el carlisme, la zona ha patit, encara avui, una certa qüestió de noms. Durant la Primera Guerra Carlista, el teatre d'operacions de l'est de la Ibèrica rebia el nom neutre de *Zona Centro*. Acabada la guerra, i per tal de controlar millor el territoris on quedaven partides carlines (com la del Groc), que travessaven la frontera sense problema, la jurisdicció del governador militar de Castelló desborda la demarcació civil i l'amplia amb els territoris de Catalunya i Aragó al sud de l'Ebre i se'n fixa la capitalitat a Morella, on es traslladarà el governador militar. Aquesta nova demarcació no conservarà el topònim Castelló i prendrà el nom d'una de les parts,

el Maestrat, per al nou tot, que, en esdevenir una jurisdicció oficial que apareixerà a la *Gaceta de Madrid*, actual BOE, generalitzarà l'ús del «Maestrazgo, capital Morella» que romandrà en el temps malgrat ser un organisme efímer amb només vint-i-quatre anys de vida.

Malgrat iniciatives com la guia monogràfica comarcal *Morella y sus Puertos* (Milián 1966), amb un títol prou eloqüent, a les acaballes del franquisme les diputacions provincials de Castelló i Terol, pioneres en el turisme rural per intentar frenar el despoblament, creen un altre organisme, la *Mancomunidad Turística del Maestrazgo* (1972-2012), que perpetuarà el nom més enllà del Maestrat històric, de Xert fins a la mar, fins ben entrat el segle XXI.

Finalment, durant la Transició s'acabarà recuperant ja definitivament la denominació «els Ports» amb l'acció de les persones més il·lustrades dels «Amics de Morella i la seua Comarca» i, sobretot, del col·lectiu progressista entorn de la revista *Els Ports* a principis dels vuitanta. Aquesta funció divulgativa va ser continuada a través dels monogràfics sobre la comarca que més tard va publicar la revista *Au! Revista Comarcal dels Ports* (1987-2004). Quan ja tot semblava resolt i diàfan, però, els nostres veïns de la comarca de *Las [Tres] Bailías* van decidir posar-se com a nom oficial *Maestrazgo* durant el procés de comarcalització aragonès, culminat amb la Llei 8/2002 de les Corts d'Aragó, que hi crea la comarca.

Tant el Centre d'Estudis del Maestrat com el dels Ports tenen clar per on va la demarcació històrica entre ambdues comarques, en tractar-se de comunitats polítiques de llarga durada, amb una personalitat pròpia, independentment que les variacions administratives marquen altres límits en cada conjuntura històrica. El medi físic també ens diferencia prou: la comarca dels Ports és la part valenciana de la conca de l'Ebre amb els pobles que dominen tots dos vessants dels ports de muntanya que ens donen nom i ens separen de la resta de territori valencià.

En aquest punt, i per tal de reblar el clau de la qüestió de noms, direm que els noms dels municipis, en general, no han variat al llarg del temps perquè no són invencions contemporànies, sinó pobles amb un terme propi des de l'Edat Mitjana, i no tenen cognom. El municipi d'Olocau va adoptar la fórmula actual «Olocau del Rey» el 1879 segons llegim al registre de sessions, sense que el ple prenga cap acord ni el text done cap explicació. Simplement, una acta és de l'Ajuntament d'Olocau i la següent d'Olocau *del Rey*. El nom se'l va inventar un administrador de correus de València al segle XVIII per a distingir el nostre Olocau «del Rey» d'Olocau «del Conde», al Camp de Túria, ambdós al Regne de València. Durant la Guerra Civil es va dir Olocau del Rojo.

Mapa: Vicent Royo Pérez

Un cas similar és el de *Villafranca del Cid*, que probablement seria el *sit* «pardal») que corona l'escut de la localitat i no *el Cid Campeador* que és un personatge històric anterior a la fundació de la localitat en 1239 i, per tant, un anacronisme inacceptable. Es tracta, igual que en el cas olocau, d'un nom que apareix al segle XVIII sense gaire ús efectiu fins el regnat d'Isabel II (Monferrer 1996, 64). Temps a venir, amb aquesta voluntat des de fora de diferenciar els pobles homònims, a la segona meitat del segle XX, en alguns cercles nacionalistes es va proposar usar la invenció «Vilafranca del Maestrat» que no té cap sentit des del punt de vista històric ni té cap arrelament local. Actualment la Vila ha triat l'opció bilingüe que permet la legislació valenciana i, per tant, és obligat en tota la documentació oficial utilitzar el llarguíssim nom doble «Vilafranca / Villafranca del Cid».

Amb l'argument d'evitar confusions, a tres municipis més també se'ls va obligar per llei el 1916 a afegir un cognom. Són «Portell de Morella», «la Mata de Morella» i «Zorita del Maestrazgo». Es dona la paradoxa que tant Portell com Sorita podrien recuperar sense cap problema el seu nom pur perquè no hi ha cap municipi homònim avui en dia, però no ho han fet, i, en canvi, la Mata, que ho va intentar, va topat amb la intransigència estatal, un cop aprovat fins i tot per la Generalitat (Decret 231/1992) i continua al nomenclàtor oficial amb l'afegit.

OROGRAFIA

La comarca dels Ports és la unió del Sistema Ibèric amb les serralades catalanes. Les parts més baixes de la comarca, al fons de les valls a Sorita, Catí o Vallibona, estan a poc més de 600 metres sobre el nivell del mar i els cims de més altitud voregen generalment els 1.300 metres, com el Tossal d'en Cervera a Benifassà, el Tossal del Rei (que és el límit trifini amb Catalunya i Aragó), Arriello, els Fusters, Torremiró, Regatxolet, el Tossal Gros o Muixacre. Les moles del sector central solen assolir una alçada al voltant dels 1.000 o 1.100 metres, com la mola de la Garumba, la Mola de la Vila del Forcall o la mateixa ciutat de Morella. El punt més alt de la comarca, però, és la Moleta del Tossal dels Montllats, límit de Vilafranca amb Mosquerola, amb 1.656 metres sobre el nivell del mar a Alacant.

Tot i aquesta alçària, es tracta de la part més baixa i de fàcil accés entre les serralades de Gúdar i el riu Ebre. Per això ha estat lloc de pas tradicional entre el litoral i la vall de l'Ebre, més si tenim en compte que remuntar el major riu ibèric tampoc no és fàcil per la topografia, primer navegant i pel camí de sirga i després amb la carretera C-12 que es va completar en una data tan tardana com 1991 amb el pont del Llaguter.

HIDROGRAFIA

El riu principal de la comarca és el Bergantes, que corre cap al nord i replega l'aigua de bona part de la comarca i alguns pobles d'Aragó amb tota

una colla de rius que s'ajunten al Forcall cap a l'embassament de Calanda, on s'uneix al Guadalop, un afluent de l'Ebre. Herbers i els pobles més alts de la Tinença aboquen al riu Tastavins, que més tard aflueix al Matarranya, un altre afluent de l'Ebre al qual s'uneix al pantà de Riba-roja, entre Faió i la Pobla de Massaluca.

Com tots els ports de muntanya, la nostra comarca té dos aiguavessants. Encara que la major part de la comarca és ebrenc, els pobles més orientals aboquen directament a la Mediterrània amb rius i barrancs que apunten a l'est o al sud. És el cas de la part més baixa de la Tinença que amb el riu Verd i els barrancs que baixen dels cims més alts del massís forma el riu de la Sénia al pantà anomenat d'Uldecona, encara que estiga íntegrament en territori valencià. El riu de les Corses naix a Morella i després de replegar les aigües de Vallibona rep el nom de riu Cervol que desemboca a la Mediterrània a Vinaròs. Mig terme de Catí s'uneix a la Venta de l'Aire amb el barranc de Vallivana formant la rambla de Cervera, que besa la mar a Benicarló. Per acabar, parts dels termes de Vilafranca, Catí i Morella van al riu Montlleó o la rambla Carbonera que van a parar a la mar entre Vila-real i Almassora units ja al riu Millars.

GEOGRAFIA POLÍTICA

La comarca dels Ports està integrada, en els seus límits històrics, pels termes municipals actuals de Vilafranca, Portell, Castellfort, Cincorres, la Mata, Olocau, la Todolella, el Forcall, Villores, Palanques, Sorita, Morella, Catí, Vallibona, Herbers (dins de Morella entre 1924 i 1944), Castell de Cabres i la Pobla de Benifassà. Aquests dos municipis darrers, amb el lloc de Bel (annexat al terme maestratenc de Rossell el 19 de maig de 1972) integren la setena o Tinença de Benifassà, sota la jurisdicció del monestir homònim, però amb el mer imperi en mans morellanes com qualsevol altre poble de la comarca.

Dins aquests termes municipals hi ha diversos nuclis de població, dels que uns quants van aplegar a tenir ajuntament contemporani propi. Saranyana va tenir ajuntament a les primeries del segle XIX, més tard l'ajuntament era de «Todolella y Sarañana» i al cens de 1857 ja apareix com ara. Hortells i Xiva van ser annexats a Morella el 16 d'agost de 1976 en un intent d'agrupar diversos pobles per part del secretari, que no va reeixir en el cas de Palanques per l'oposició municipal. Finalment, els altres pobles de Benifassà van agregar-se a

la Pobla el 28 de maig de 1977. Són Coratxà, el Boixar i Fredes, que formaven un únic municipi fins aproximadament el 1857, segons l'inventari oficial del Ministeri d'Administracions Públiques, i el Bellestar, que ara és una de les set entitats locals menors valencianes, el que li dona certa autonomia. Les experiències de fusions es consideren negatives en general i hi ha un especial interès per conservar la independència municipal.

Aquesta demarcació l'anomenem «comarca històrica», però hi ha una altra demarcació que encara avui té certa vigència com és el partit judicial de Morella, que també pot rebre el nom de «comarca contemporània». Únicament varia en els dos pobles de transició: compta Catí dins el partit d'Albocàsser i afig Ares del Maestrat al de Morella. Va ser definitivament creat el 1850 i va deixar de tenir jutge en el context de la crisi demogràfica dels anys 1970, quan, amb el partit d'Albocàsser, es va crear un jutjat de districte a Sant Mateu, que actualment és el núm. 2 de Vinaròs. Aquesta divisió tradicional, però, encara s'usa per a l'elecció del diputat comarcal que ens correspon a la Diputació Provincial i ha estat la base territorial de la Mancomunitat Comarcal dels Ports.

Si bé no hi ha una comarcalització oficial, els darrers anys la Generalitat ha fet servir la divisió del geògraf Joan Soler feta l'any 1970 que no recull molts pobles de la comarca. La llei òmnibus que acompanya el pressupost de la Generalitat reconeix a partir del primer dia de 2023 que Vilafranca és dels Ports «a efectes purament cartogràfics», quedant pendent l'adscripció almenys de Castell de Cabres que ho ha demanat. Els distints projectes de comarcalització realitzats durant la República i fins als primers anys del franquisme respectaven la comarca històrica amb els noms de «Comarca de Morella» o «Ports de Morella». Més tard, els diferents projectes fets sota la decadència del franquisme s'adaptaven a la manca de carreteres directes entre Morella i la Tinença fins a la construcció del tram de Castell de Cabres a Torremiró el 1980, i per això l'adscrivien al Baix Maestrat. Un cas similar va ocórrer amb Vilafranca fins la creació de la CV-12 (Ripollés 1999) malgrat que és Vilafranca una de les localitats més lluitadores per la integritat comarcal. No només «Vilafranca és dels Ports», sinó que és la capital administrativa, en ser la seu de la mancomunitat comarcal que presta diversos serveis que difícilment es podrien prestar atesa la mida dels ajuntaments.

Pel que fa a demarcacions de rang superior, la comarca ocupa l'extrem nord de la província de Castelló, una de les tres en què es divideix el País Valencià des de fa poc més de dos segles, actualment sota la fórmula jurídica de comunitat

autònoma. Les divisions d'àmbit inferior a la província solen perdre el caràcter comarcal quan es reorganitzen i solen agrupar-se a Vinaròs, com ja va passar fa anys amb el partit judicial o amb el departament sanitari. El Registre de la Propietat de Morella l'han unit amb el d'Albocàsser.

Eclesiàsticament, pertany a la diòcesi de Tortosa des de l'Edat Mitjana, amb dos canvis el 1960 arran del concordat franquista de 1953. Vilafranca va ser inclosa en el nou bisbat de Sogorb-Castelló i Olocau, en canvi, que pertanyia a l'arxidiòcesi de Saragossa de sempre, d'acord amb la seua especificitat històrica i lingüística, va passar a Tortosa, si bé a la pràctica fins al 2003 la pastoral continuava fent-se des de l'església aragonesa.

INFRAESTRUCTURES I SERVEIS

La xarxa viària ha millorat molt en els darrers anys amb exemples tan paradigmàtics com la CV-12, que ha passat de ser una suma de diversos camins rurals, asfaltats per la Conselleria d'Agricultura, a una carretera «autonòmica de primer ordre» que ha vertebrat els dos pobles més grossos de la comarca sense haver de voltar pel coll de les Cabrelles i entrar a l'Aragó.

Pel que fa als grans eixos, l'estructura geològica de la zona de la Ibèrica on ens trobem fa que els corredors viaris de la zona siguen transversals «y no radiales respecto a ese París en que los Borbones quisieron convertir a Madrid» (Casas 2021, 5) Per tant, el corredor ibèric (N-232) ha anat esllanguint-se durant el segle xx i fins fa quatre dies, amb un gran retard que ha llstat el desenvolupament de la comarca, no s'han suprimit els dos ports de Querol i Torremiró i els revolts de la vall de Lluna on quedaven travats autobusos i camions, cosa que ha permès el retorn d'una part del trànsit que el 1901 va anar a la línia fèrria de Terol, i ara a l'actual A-23. Sense que hi haja cap mena de document o indici material que ho testimonie, perquè l'explicació oficial és la sintonia política que hi ha hagut en tots els nivells administratius el període 2015-2023, algunes veus especulen que el projecte independentista català ha tingut un efecte accelerador en algunes obres públiques llargament abandonades, com la via fèrria de Canfranc o la N-232, en convertir-se la nostra carretera en la nova via perimetral d'una hipotètica Espanya sense Catalunya, a imatge de la N-260 pirinenca que abans era una suma de carreteres provincials.

El transport públic per carretera és pràcticament inexistent, i empitjora dia a dia, rebent cops mortals durant la pandèmia respiratòria de 2020 que no s'han corregit, fins al punt que s'enyoren els serveis que es prestaven als anys 1960-70. L'obligació de tenir vehicle particular per a la gestió més simple, com anar al metge especialista, diu poc d'una societat que afirma voler descarbonitzar-se. En aquest punt cal, com en d'altres, constatar un greu abandonament polític dels drets que com a ciutadans tenim les persones ruralitzades.

L'estació de tren de Vinaròs ha perdut paper a favor de l'Aldea o Castelló. Per una banda, el port vinarossenc, històricament més important que el de Castelló, no té accés ferroviari i, per l'altra, ha perdut la meitat dels serveis de passatgers que van pel corredor mediterrani, que no s'hi aturen des de la implantació de l'Euromed (1997). Recentment s'hi han afegit regionals cap a València, que als Ports no ens són útils perquè amb el mateix temps hem aplegat a Castelló, mentre que l'oferta cap a Barcelona és molt escassa. És una incògnita quina oferta de serveis quedarà a les ciutats mitjanes com Benicarló o Vinaròs amb l'imminent estretament de la via a l'ample internacional (1.435 mm).

L'aeroport més proper és a Vilanova d'Alcolea, si bé s'usa principalment el de Barcelona. Per a determinades destinacions també són útils els de València, Saragossa i Reus.

El subministrament elèctric, el presta la centenària empresa comarcal Electra del Maestrazgo, hereva de l'Elèctrica Morellana de 1903, llevat de dos pobles extrems, Vilafranca i Herbers, que estan en mans de sengles multinacionals. La fibra òptica aplega a alguns pobles, però amb molts de talls, i el servei telefònic és tan deficient que en algunes zones, especialment a Benifassà, no hi ha cobertura de cap companyia.

Els mitjans de comunicació principals són els de Comunicacions dels Ports, singularment la ja històrica Els Ports Ràdio, el setmanari en paper *Notícies* i la TeleMorella, ara NordTV. Hi ha instituts de secundària a Morella i Vilafranca i aules de primària en diversos pobles, en Col·legis Rurals Agrupats a Cincorres i al Forcall. Només hi ha Escola d'Adults a Morella. A Vilafranca hi ha una biblioteca pública, a Morella una agència de lectura i als altres pobles que tenen escola passa el bibliobús provincial cada quinze dies.

BIBLIOGRAFIA

- Casas Nagore, Carlos. 2021. *Camineros, de la senda a la autovía: Carreteras de Teruel*. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses.
- Milián Mestre, Manuel. 1966. *Morella y sus Puertos*. Barcelona: Occitània.
- Monferrer Guardiola, Josep. 1996. «Aproximació a la Vilafranca del XVIII» En *Tenal (1792-1795)*, Antonio Tena Heredia. Vilafranca: Parròquia de Santa Maria Magdalena.
- Ripollés Querol, Carles. 1999. «La divisió comarcal». *Au! Revista Comarcal dels Ports* 52: 5-12.